

Globalizáció kelet felől*

Az indiai kultúra Magyarországon

(Előzmények) A magyar–indiai politikai, kulturális és tudományos kapcsolatok tekintélyes múlttal rendelkeznek, amelyek áttekintése egy rövid tanulmányban súlyos hiányosságok nélkül lehetetlen. Ezért itt csak néhány kiemelkedő tényezőre utalhatok, mielőtt az indiai kultúra jelenlegi magyarországi jelenlétének néhány részletét bemutatnám. Az indiai kulturális jelenségeket csoportosítom, noha azok sokrétősége miatt csak egyes területek vizsgálhatók. Ezért igen röviden csupán az indológia tudományával, a jogával, az ájurvédikus orvoslással, az egyes vallási irányzatokkal és azok intézményeivel, az indiai táncokkal, zenével, illetve néhány komplex indiai rendezvénnyel foglalkozom az alábbiakban. Mindezeknek egyfajta keretét pedig az indiai állami és nem állami szervezetek támogatói szerepvállalása (is) megteremti, és ennek a politikai háttéréről is szükséges néhány szót ejteni.

Fontos szempont, hogy a magyar történeti tudatban mélyen él a magyarság keleti eredete, ezért az emberek itt sokkal nyitottabbak az ázsiai országok kulturái előtt. Magyarország soha sehol nem volt gyarmatosító, ezért Indiában és másutt is szinte fenntartások nélkül fogadják a magyar kezdeményezéseket. Van néhány olyan magyar, aki már a XIX. században hosszú ideig Indiában élve teremtett kapcsolatokat, vagy egyenesen a magyar tudomány hírnevét öregbítette. Elegendő csupán utalni Körösi Csoma Sándorra, Stein Aurélna, avagy az orvos Duka Tivadarra, aki brit-indiai szolgálatban állva Indiában dolgozott, majd később sokszor jött Magyarországra és sokféle értékes előadásokat tartott, illetve cikkeket jelentetett meg ottani tapasztalatairól. A XX. században ezek a szálak tovább szövődtek, olyan jeles személyiségek éltek Indiában és népszerűsítették itthon az indiai kultúrát, mint Germanus Gyula vagy Baktay Ervin. Az indiai függetlenségi mozgalom évtizedeiben sokan felfigyeltek M. K. Gandhi tevékenységére és hírt adtak sajátos politikai szerepvállalásáról. R. Tagore magyarországi látogatása is ráirányította a magyar szellemi élet figyelmét a költőre és általában az indiai kultúrára.

A második világháború utáni időszakban a magyarországi kommunista rendszer eleinte nem törekedett az indiai kapcsolatok építésére, de figyelemre méltó, hogy már 1948-ban megszületett az a kétoldalú államközi megállapodás, amely a diplomáciai kapcsolatok felvételéről határozott, és amelyre 1956-ban sor is került. Mára 19 államközi egyezmény szabályozza a két ország együttműködését az élet számos fontos területén. Ehhez társulnak a különböző cégek közötti megállapodások, együttműködések. Jellemző adat, hogy máig négy indiai köztársasági elnök és egy alelnök, valamint két miniszterelnök látogatott Magyarországra, és hasonló szintű magyar politikusok jártak Indiában.¹

A kulturális és tudományos kapcsolatok építésének évtizedek óta fontos bázisa az Újdelhiben működő Magyar Információs és Kulturális Központ, valamint a Budapesten 2010-ben megnyílt Indiai Kulturális Központ, amelynek tevékenysége a kultúra és az indiai hagyomány csaknem valamennyi területére kiterjed. Megjegyzendő, hogy a Központot az Indiai Kulturális Kapcsolatok Tanácsa (ICCR) finanszírozta, amely autonóm szervezet, de az indiai állam költségvetéséből kapja forrásait, és művészek, együttesek küldésén

és fogadásán kívül koordinál számos tevékenységet, de a legfontosabb tevékenysége az utóbbi időben indiai kulturális központok építése-létesítése a világ különböző pontjain.

Mielőtt az indiai hagyomány magyarországi jelenlétének egyes területeit röviden áttekinteném, szükségesnek látszik egy időbeli határvonal meghúzása, és ez a magyarországi rendszerváltás időszaka, egyszersmind az indiai gazdasági liberalizáció kibontakozása. E két folyamat, noha egymástól független volt, a bipoláris világrendszer összeomlásával mindenképpen összeköthető, és megváltoztatta a két ország kapcsolati rendszerét. Addig a kultúra és a tudomány területein kibontakozó – és figyelemre méltóan sokoldalú – együttműködést gyakorlatilag a két állam egymással összhangban szabályozta és finanszírozta. A nagyarányú politikai változásokat közvetlenül követő években ezek a kapcsolatok lehanyaglottak és fenntartásukra ugyan a felek törekedtek, de a források átmeneti elapadásával erőteljesen visszaszorultak. Mire a két ország belpolitikai és gazdasági átrendeződése lehetővé tette az együttműködés újabb fellendítését, ebben az államok szerepe már nem volt kizárólagos, de napjainkban ismét erőteljesen fejlődik. Megjelentek különböző civil és egyéni kezdeményezések, bár ez utóbbiak korábban is elő-előfordultak, és az indiai kultúra nem feltétlenül közvetlenül Indiából érkezett Magyarországra. Voltak olyan – sikeres – kezdeményezések, amelyek egyenesen az Egyesült Államokból érkeztek hozzánk (pl. a krisnatudatúak vallási szerveződése).

(Hivatalos indiai jelenlét: az indiai „puha hatalom”) Napjainkban, Indiában is, és Magyarországon is számottevő változások következtek be a politikai-gazdasági célkitűzésekben és törekvésekben. Magyarország legutóbb a keleti nyitás politikáját szorgalmazza, azaz felfrissíti korábbi kapcsolatait és újakat épít a világ keleti régiójának gazdaságilag gyorsan növekvő országai felé. India, amely immár negyed százada káprázatos gazdasági növekedést ért el, és ez alatt szinte egyetlen évben sem volt a GDP növekedési rátája évi 6% alatt, felismerte, hogy e gazdasági potenciál, továbbá hadereje és nukleáris ütőereje, humán erőforrása és számos más tényező (pl. a nemzetközi szervezetekben játszott szerepe) méltán predestinálja a regionális nagyhatalmi szerepre, sőt, a világ egészében egyelőre legalább is középhatalmi szerepvállalásra. E törekvése következtében erőteljesen fejleszti diplomáciai és sokoldalú jelenlétét világszerte, és mára már van ereje ahhoz is, hogy a viszonylag kis országokban is tevékenységet fejtsen ki. Világpolitikai törekvései szolgálatába állítja az ún. puha hatalmat, a kultúra, a tudomány, a sport és egyéb lehetséges területek messzemenő felhasználását arra, hogy az országnak tekintélyt és ismertséget vívjon ki. Nálunk sajátos a helyzet, mert itt nincs számottevő indiai diaszpóra, ami bázist kínál másutt a törekvések érvényesítésének. Alig-alig dolgoznak itt indiaiak, és általában jó esetben is legfeljebb 300-350 indiai állampolgár tartózkodik hosszabb-rövidebb ideig Magyarországon.

Az indiai puha hatalom (*soft power*) kiváló alkalmazója a budapesti indiai nagykövetség és a közelmúltig (2013 első feléig) itt tevékenykedő magasan képzett, kitűnő írói adottságokkal megáldott, meleg emberi kapcsolatok építésére mindig kész nagykövet, aki bármilyen, az indiai kultúrát népszerűsítő kezdeményezést azonnal felkarolt. Saját kezdeményezésre a nagykövetség helyi partnerekkel rendszeresen szervez India-napokat, amelyekkel már kisebb magyar városokba is eljutott (2010 óta – Budapesten kívül: Balatonfüred, Pécs [kétzer], Szeged, Győr, Kecskemét, Nagykanizsa, Mezökövesd, Sopron, Zalaegerszeg). E programok keretében az indiai táncokon, zenén, hennafestésen, ékszerkészítésen kívül sor kerül kiállításokra, rövid jogatanfolyamokra, előadásokra a legkülönbözőbb témakörökben, és ilyenkor a nagykövetség erősíti a politikai-gazdasági kapcsolatait a helyi vezetéssel. Az adottságokat jól hasznosítja, pl. a Múzeumok

Éjszakája rendezvénysorozataiban együttműködik a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeummal. Ez a fajta tevékenység még hosszasan részletezhető lenne, de elegendő itt felhívni a figyelmet a dinamikus fejlődésére, terebélyesedésére.

(*Indológia Magyarországon*) A tudományág már a XIX. században számos eredményt mutatott fel, majd 1873-ban – nem sokkal később, mint a nagy nyugat-európai egyetemeken – az ELTE jogelődjénél létrejött az Indoeurópai Nyelvtudományi Tanszék, ahol elsősorban a szanszkrit nyelvvel és irodalommal foglalkoztak, de a későbbiekben megjelent a hindi² nyelv oktatása is. Az intézmény nemzetközi tekintélyre tett szert, és kiváló kapcsolatokat ápol indiai és más külföldi egyetemekkel. Hallgatóit kiküldi Indiába nyelvi képzésre, és az ICCR a kiváló oktatási színvonal elismeréseképpen 2007-től évente két kutatói ösztöndíjat biztosít Tagore Ösztöndíj elnevezéssel. Az indológiához kapcsolható az a kiterjedt fordítói tevékenység, amit magyar tudósok immár két évszázada végeznek, és elmondható, hogy a klasszikus ind irodalom szinte valamennyi számottevő alkotása olvasható részben vagy teljes terjedelmében magyar nyelven. Ehhez járul a modern indiai irodalom ma már könyvtárnyit kitevő alkotásainak magyar fordítása. A hindi nyelv oktatása mellett a tanszék vezetője nagy súlyt helyez arra is, hogy minél többen megismerkedjenek az indiai szokásokkal, a legfontosabb ünnepekkel, valamint az indiai filmekkel, filmzenével. Ebben az Indiai Kulturális Központ messzemenően támogatja. Színponttalasak a közösen szervezett előadás-sorozatok is, amelyek az érdeklődő nagyközönségnek szólnak.

(*A jóga Magyarországon*) A klasszikus ind filozófia két-két és fél évezredre tekint vissza, attól függően, hogy mennyiben vesszük figyelembe az előzményeit is. Hagyományosan hat ortodox és két (de valójában annál több) heterodox irányzatot tart számon a tudomány. Az előbbieket valamilyen módon mind kapcsolódnak a védákhoz, a legkorábbi vallási (és részben filozófiai) forrásokhoz, az utóbbiak szakítanak e gyökerekkel és a buddhizmus, valamint a dzsainizmus (és még néhány egyéb) irányzat gondolatait összegzik. Ezek a rendszerek mind a filozófia legáltalánosabb kérdéseit taglalják, nevezetesen a világ keletkezésének kérdéseit, az ember és ember, az ember és az istenség viszonyait, az idő dimenzióját, az emberi élet értelmét, a természet jelenségeit. Valamennyi rendszer sok vita és vizsgálódás eredménye, amelynek során kibontakozott az igen gondos és részletező indiai logika, a tudás rendszerezésének különféle technikái, a fogalmak kifinomult tartalmi meghatározásai. Az évszázadok során azonban nem mindegyik irányzat maradt fenn. A két heterodox filozófiai rendszer mellett a hat ortodox tanítás közül csupán a *jóga* és a *védánta* élte meg korunkat. A jóga szó maga igázást jelent, a védánta pedig vizsgálódást. A két rendszer – miképpen egykoron a többi is párosan értelmezték – összefügg. Amikor a köznyelvben a jógáról esik szó, filozófiai tartalma háttérbe szorul, noha *Patandzsali*, a Kr. e. II. századra datálható nagy gondolkodó, aki mellel a szanszkrit nyelvvel is magas elméleti szinten foglalkozott, foglalta össze a jóga tanításait *Jógaszútra* c. művében, ami magyarul is olvasható³. Ma a legtöbben a jóga alatt annak egyik ágát, a hatha jógát értik, bár a fogalom tartalma bővül, és a különböző testgyakorlatok és légzési technikák mellett egyre nagyobb hangsúlyt helyeznek a meditációra és a test és lélek harmóniájának megteremtésére. A jóga évezredek megfigyelésén alapuló tapasztalati ismereteket tartalmaz az emberi testről és lélekről, hasznosságát a gyakorlók egyhangúan megerősítik. Magyarországon már az 1920-as években jelentek meg írások a jógáról, de robbanásszerű elterjedését és népszerűségét Selvarajan Yesudian⁴ (1916–1998) magyarországi tartózkodásának, valamint Baktay Ervin munkásságának köszönheti. Yesudian *Sport és*

jóga c. könyve⁵ később világsiker lett. Ugyanebben az évben jelent meg Baktay Ervin *A diadalmas jóga (A megismerés és önuralom tana)* c. könyve Budapesten. Rajtuk kívül a harmincas-negyvenes években számos orvos foglalkozott a jógával. Jógacsoportok alakultak már az 1970-es években és egymást követték a különböző jógakönyvek, köztük a kutatóorvos Vigh Béla művei. Ő maga egy 1989-ben megjelent rövid összefoglalójában már 23 jógával foglalkozó magyar nyelvű műről számolt be.⁶

A magyarországi rendszerváltozás után egymást követték az újonnan alakuló jógacsoportok, majd 1999-ben létrejött a Magyar Jóga Társaság 24 alapító taggal, amely később a jógaoktatók képzésében és a színvonal biztosításában vállalt szerepet. Amikor megalakult, már mintegy ezer főről tudott, akik valamilyen módon foglalkoztak a jógával.⁷ A Társaság ernyőszervezetként jött létre, mintegy reagálva arra a jelenségre, hogy hírtelenjében nagyon sokan és sokféle jógát kezdtek kínálni az érdeklődőknek. Ezért előtérbe került a képzés minőségének kérdése, valamint az oktatók megfelelő képzettségének biztosítása és tudásuk ellenőrzése.

Napjainkban gyakorlatilag áttekinthetetlené vált a jógaoktatás Magyarországon. Rövid, néhány órás tanfolyamoktól rendszeres foglalkozásokig, „szakosodott”, pl. kismamáknak, gyerekeknek, gerincproblémákkal küzdőknek kínált kurzusokig, nyári táborokig és különféle egyéb természetgyógyászati gyakorlatokkal összekapcsolva a szívárvány minden színében és változatában kínálnak a jógaiskolák oktatást, programokat. Ezért itt és most csupán mintegy ötletszerűen kiválasztva mutatunk be néhány működő központot.

Sivánanda Jógaközösség⁸

A Magyar Jógaközösség Szövetsége által „minősített jógaoktató és továbbképző szervezet”, amelyet 1996-ban közhasznú alapítványként „Spirituális Jóga Alapítvány” néven jegyeztek be. Veres András (Omkar) alapította, aki New Yorkban ismerkedett meg az irányzattal, majd Indiában tanulta meg a Szvámi Sivánanda jóga nagymester (1887–1963) által kialakított rendszert, amely a jóga különböző irányzatainak szintézisére törekszik, és célja haladni az önmegvalósítás felé. Ma már a szervezet saját ingatlanokkal rendelkezik Budapest II. kerületében és 2006 óta Pilisszentléleken is, ahol ásrámot⁹ alapítottak, amely 30 főt képes befogadni. 2010-ig ez a központ mintegy 300 tanfolyamot tartott és a 2013. év a 21. évük. Jelenleg nyolcféle fizetős tanfolyamot kínálnak, továbbá előadásokat, különböző programokat, masszázst és könyveket adnak ki angolul és magyarul (fordítások). Egyebek között 2012-en kiadták a jelenlegi indiai nagykövet, Gauri Sankar Gupta: Az élet rejteleyeinek feltárása. Modern tudomány és ősi bölcsesség c. könyvét¹⁰.

Astanga Jóga¹¹

Az iskola nem közli alapításának körülményeit, de 2013 nyarán költözik új helyszínre, az I. kerületi Batthyány utcába. A névben szereplő szanszkrit szó a „nyolcas ágat” jelent, amely Patandzsali felosztásában a jóga folyamata. Az irányzat Nyugaton gyorsan terjedt. Kiemelkedő mestere a dél-indiai Pattabhi Dzsais (1915–2009) volt, neves követői között található Madonna, Sharon Stone, Sting és mások. Astanga központ működik Szentendrén, és ehhez az iskolához kapcsolható még további nyolc jógaúdió.

Mandala jógaúdiók¹²

Az első Mandala¹³ jógaúdiót 2004-ben nyitották meg, majd 2008-ben alapították a Gerincjóga Központot. Legnagyobb stúdiójuk az Advaita Jógaközpont. Ásrámot is fenn tartanak a Káli-medence szélén Kerekérdő Panzió és Szabadidő Központ néven. Ez a nagy szervezet hangsúlyozottan az advaita védánta filozófiai alapjain áll. Sok tanfolya-

mot szervez, és számos oktatót foglalkoztat. Vidéken Pécsen, Győrben, Nyíregyházán, Debrecenben és Szegeden tartanak főképpen gerincjoga tanfolyamokat.

Satjánanda Jóga Magyarországon Alapítvány¹⁴

Az alapítványt 2003-ban hozták létre a Satjánanda irányzat terjesztése és tanítása érdekében. 2006-ban megvásárolt egy telket a Somogy megyei Szólád község határában, ahol oktatási és kulturális központot létesít, a tervek szerint 90 fő befogadására alkalmas épülettel. Egy indiai jógamester, az irányzat jelenlegi vezetője a helyszínt 2008 májusában felszentelte, majd egy másik mester 2011-ben az elkészült épületet ünnepélyesen megnyitotta. A Központ fontos feladatának tekinti, hogy hozzájáruljon a környező kistérség lakosainak fizikai, mentális és érzelmi egyensúlyának megőrzéséhez, amihez a környék lakói és különösen a gyermekek számára rendszeres és kedvezményes lehetőségeket biztosít.

Amrita Jógaközpont¹⁵

2007 márciusában alapították, majd egy évvel később bővítették. Három oktatója az ún. Ijengar-módszert¹⁶ alkalmazza. A központ Újbudán működik és kismama jógát is oktat.

Relax Jógastúdió: Kundalini Jóga¹⁷

Erőteljesen és hangsúlyosan spirituális jóga, a légzőgyakorlatok és meditációk határára az elme elcsendesül, békét tapasztal. Több helyen van részlege, egyebek között Székesfehérváron és Gödöllőn is.

Valamennyi jógastúdió egyéb programokat is kínál, meditációs gyakorlatokat, zenei programokat, előadásokat. Ezek a programok többnyire ingyenesek, csak a jóga tanfolyamokért kell fizetni, ami hosszabb kurzusok esetén jelentős összeg lehet¹⁸.

A nagyobb jógaiskolák mellett sok szépségszalon, természetgyógyászati rendelő is kínál jógaoktatást.

Létezik egy nyilvántartás, amely szerint napjainkban Budapest területén 124, és a 19 magyar megyében összesen 86 jógastúdió működik.

A jóga magyarországi népszerűsége felvet néhány kérdést. Bizonyosan komoly szükségletet elégít ki, részben mert elősegíti a jó fizikai közérzetet, és részben mert segít abban, hogy az egyes ember megtalálja a pszichés egyensúlyát. De vajon mindezt miért nem találják meg az emberek a sporttevékenységben és más, lelki egyensúlyt javító – esetleg az európai kultúrában létező – irányzatok segítségével? A jóga hatalmas népszerűségében nyilván szerepet játszik az a keleti misztikum, ami körülveszi (veheti), az időnként ide látogató és néhány órát megtartó indiai jógamesterek (sajátos öltözékükkel, a szanszkrit mantrákkal, füstölőkkel és egyéb külsőségekkel) varázslatos, különös, eddig nem látott jelensége. És arra is gondolni lehetne, hogy az említett európai alternatívák nem markánsak, ha egyáltalán léteznek, és bizonyosan nem ismertek, „kikoptak” a fiatalok neveléséből, vagy nem eléggé vonzóak.

Van azonban egy sokkal komolyabb szempont is, amit szükséges röviden érinteni, és ez a világnézet és világlátás kérdése. A legtöbb jógaiskola a honlapján fel is tünteti, tehát nem áru zsákbamacskát, hogy az advaita védánta filozófiai alapjain áll. De vajon azok többsége, akik beiratkoznak jógatanfolyamokra, esetleg még oktatói képzésben is részt vesznek, mennyiben van tisztában az advaita tanítás lényegével? Természetesen egy nagyon kimunkált és irányzatok sorából álló filozófiát itt nem lehet röviden összefoglalni, de a lényege megragadható, és ez azért fontos, mert *homlokegyenest szemben áll* azzal az európai gondolkodással, ami a világot a görög-római és judeo-keresztény hagyomány

alapján értelmezi. Az európai gondolkodás jobbra nem vitatja azt, hogy a világ anyagi természetű, illetve ennek elfogadása mellett kiválóan megfér a világ szellemi/spirituális aspektusa is. Hogy teremtett-e, vagy keletkezett, már vita kérdése, de anyagi léte nem az. Ezzel szemben az advaita védánta lényege éppen a megnevezésében van: *a-dvaita*, a fosztóképző azt jelzi, hogy a világ nem kettős. És mi az a rész, amit tagad? Azt, hogy a világ anyagi természetű. Azt állítja, hogy az anyagi világ csupán illúzió, azaz *májá*, és ezen belül az ember se anyagi, hanem szellemi, csupán lélek, és feladata éppen az, hogy megszabaduljon az ideiglenes anyagi formától, a lét körforgásától és miközben egyre jobbá, magasabb minőségűvé válik, eljusson odáig, hogy többé nem születik újjá, hanem azonosul a *móksával*, ami voltaképpen a teljes megsemmisülés. Ennek megfelelően ez a filozófia nem ismeri el az egyént, az individuumot. Az advaita védánta tanítása nem elérhetetlen, legnagyobb mesterének, Sankarának két műve is olvasható magyarul¹⁹. Nem könnyű olvasmány, de a kiváló fordítás és magyarázatok segítségével megérthető.

A jógával foglalkozó rész lezárásaként tehát megfogalmazható az a hipotézis, hogy a jóga minden hasznossága mellett és ellenére voltaképpen nemcsak idegen az európai kultúra számára, hanem eszmerendszerével egyenesen aláássa azt, még akkor is, ha az Egyesült Államokban napjainkban egyes hírek szerint tízmillióan jógáznak, és ma Magyarországon is bizonyosan már tízezrek találják kétségtelenül az egészségükre és lelki egyensúlyukra jó hatásúnak.

(*Ájurvédikus orvoslás*) Az ájurvéda ősi indiai orvoslás, „a hosszú élet tudománya”. Isteni eredetűnek tartják, és számos mítosz mondja el a keletkezését. Az orvos Duka Tivadar az *Orvosi Hetilapban* 1861-ben viszonylag részletesen ismerteti mindazt, amit korában erről a gyógyítási rendszerről tudtak. Említi a hagyomány által megőrzött nagy orvosok – pl. Csaraka és Szusruta – nevét. Ez utóbbinak tulajdonított összeállítás teljes terjedelmében fenn is maradt. Összegezve azt írja, hogy az ájurvédában „igen sok, ami igaz és *becses* (kiemelés tőle)” de sajnálattal jegyzi meg, hogy korában ez az orvosi tudomány „majdnem egészen elszunnyadt”.²⁰ Duka és kortársai e gyógyító irányzat keletkezését nem tudták datálni, mára azonban tudjuk, hogy a két nagy gyűjtemény – számhita –, amelyet az említett két névhez kötnek, összegzi a Kr. e. 100 körül már kikristályosodott gyakorlatot.²¹ Napjainkra Indiában reneszánszát éli ez a rendszer, amit széles körben alkalmaznak, és orvosai hosszú éveken át tanulják több mint száz ájurvédikus egyetemen és college-ben. Az ájurvédikus orvoslás alapját az emberi test megfigyelése jelenti²², mindig az egész embert nézi, és az életmódnak legalább olyan nagy jelentőséget tulajdonít, mint a gyógyszereknek, amiket növényi és ásványi alapanyagokból készítenek. A rendszer nem alapul anatómiai és biokémiai, valamint funkcionális ismereteken. Ma a kínai orvosláshoz hasonlóan alternatív gyógymódnak tekinthető, amely Magyarországon is megjelent.

Az ájurvéda magyarországi bevezetése és elterjesztése egy lelkes magyar mérnök-diplomatának, dr. Riesz Miklósnak²³ a munkája, aki Indiában az 1980-as években ismerkedett meg a rendszerrel. Indiából hazatérve 1991-ben megalapította a Garuda Trade Kft.-t, melynek keretében megkezdte az ájurvéda gyógyászat legfőbb gyógy-készítményeinek hazai engedélyeztetését és forgalmazását. Szükségét érezte, hogy a rendszerre vonatkozó ismereteket minél szélesebb körben elterjessze, ezért 1996-ban megalapította a közhasznú Magyar Ájurvéda Gyógyászati Alapítványt, melynek céljait egy 1990-től 2020-ig terjedő 30 éves program keretében fektette le. Az 1990-es évek eleje óta a Garuda Trade folyamatosan engedélyezteti az Indiából importált gyógynövényalapú, ájurvédikus, gyógyszernek nem minősülő gyógyhatású készítmények, étrend-kiegészítők, kozmetikumok és állatgyógyászati készítmények forgalmazását. Ezeket a környező országokba

re-exportálja is, valamint webáruházat tart fenn. 2009-ben a cég már több mint százféle humán gyógyhatású készítményt és közel harmincféle állatgyógyászati készítményt forgalmazott. Széleskörű tevékenysége eredményeképpen dr. Riesz Miklós elérte, hogy a 2001-ben aláírt, majd 2008-ban megújított államközi egészségügyi megállapodás egyik pontja kiemelve az ájurvédikus együttműködés fontosságát. Ennek nyomán 2007-ben a Debreceni Egyetemen megkezdtek a posztgraduális ájurvédikus orvosképzés alapjainak lerakását. Riesz Miklós folyamatosan rendez nemzetközi ájurvédikus konferenciákat, tudományos eseményeket, és elérte, hogy néhány magyar orvos, állatorvos és gyógyszerész indiai részképzést kapjon, és itthon folytassa az ájurvédával összefüggő tudományos kutatásait. Számos indiai ájurvédikus tudóst hív meg Magyarországra előadások tartása céljából. Érthető, hogy fáradhatatlan tevékenységét az indiai állam és szakmai szervek kitüntetéssel ismerték el.

Az ájurvéda magyarországi megjelenésére többen reagáltak. A teljesség igénye nélkül említhető, hogy 1991-ben Siófokon megalakult a Calendula Orvos- Természetgyógyász Kelet-Indiai Terápiás Intézet, ahol ma mintegy 25 munkatárs között számos indiai szakember is dolgozik, és a cég újabb részlegeket nyitott Budapesten és Visegrádon.²⁴ Mellette számos természetgyógyászati rendelő és központ vette fel kínálata körébe az ájurvédát (még egy fogászati rendelő is). A televízió egyes csatornáin pedig csábító szépségű ájurvédikus fürdők, kezelések varázslatos képei, jelenetei láthatók reklámok keretében.

Ma még nem lehet tudni, hogy a magyarországi ájurvédikus gyakorlat szakmailag mennyire megalapozott, bár a Természetgyógyászok Szövetsége elismeri. Nyilvánvaló azonban, hogy amikor egy szépségklinika kínál valamilyen ájurvédikus kezelést, az csupán a teljes tudomány egy kis szelete lehet, alaposabb és szélesebb körű ismeretek nélkül.

Intő jel azonban az a tény, hogy Indiában *nincs* átjárás az ájurvédikus és az európai típusú orvosképzés között. Még akkor sem, ha az ájurvédikus orvoslás a lakosság széles körét látja el, hiszen a modern nyugati, diagnosztikus orvostudomány intézményi és eszközrendszere ma még nem mindenki számára elérhető. Kérdés, hogy Magyarországon milyen körök veszik igénybe az ájurvédikus gyógyítás lehetőségeit.

(Indiai vallások Magyarországon)

Magyarországi Krisna-tudatú Hívők Közössége (MKTHK)

A Krisna-tudat Nemzetközi Szervezetét (International Society for Krishna Consciousness – ISKCON) A. C. Bhaktivedanta Szvámi Prabhupáda (1896–1977) alapította meg 1966 júliusában az Egyesült Államokban, Los Angelesben. Mindennapos összejövetelekre Magyarországon már 1976-ban sor került. Ugyanezen év második felében már több hívő (bhakta) összeköltözött Budapesten, egy Fehérvári úti lakásba. Az év második felében rendszeresen külföldi lelkészek látogattak hazánkba (pl. Ausztriából, Németországból). 1977 augusztusában avatták fel az első tanítványokat és jelentek meg az első magyar nyelvű könyvek. A Közösséget egyházként 1989-ben jegyezték be. Ma a Krisna-hívők kisebbik része központokban él, többségük pedig világi hívő, gyülekezeti tag. A körülbelül háromszáz, központokban élő bhakta különböző egyházi szolgálatokat lát el: könyvterjesztéssel foglalkozik, vagy irodai, konyhai, templomi, szervezői, éttermi szolgálatot végez. A tágabb gyülekezet tagjai otthonukban élve, munkájuk végzése, vagy tanulmányaik folytatása mellett gyakorolják vallásukat. A világi hívők különböző elkötelezettségi szinten állnak. Foglalkozásuk pedig sokféle lehet – munkájukkal azonban nem sérthetik meg a vallás erkölcsi szabályait: például nem dolgozhatnak a húsiparban, vagy nem kereskedhetnek alkohollal, cigarettával. Somogyvámoson létesült a 260 hektár területű *Krisna-völgy Indiai Kulturális Központ és Biofarm* azzal a céllal, hogy az embereket hozzásegítse a gaudíja vaisnavizmus lelki kulturális értékeinek, valamint

ugyanezen a szellemiségen alapuló természetes életmódnak a megismeréséhez. Jelenleg a Krisna-völgyben kb. 150 szerzetes él. A hívőknek Budapesten, Egerben, Kecskeméten, Pécsen, Somogyvámoson és Debrecenben vannak templomai, illetve kiemelt prédikáló központjai. 2004-ben Budapesten megnyílt a Haré Krisna templom. Ma a 4. legjobban támogatott egyház. A felekezet honlapja és más forrásai szerint mintegy 950 aktív (szerzetes) tagja és húszezer világi követője van.²⁵ Tevékenysége sokoldalú, egyebek között ételt oszt hajléktalanknak, és 2013-ban 13. alkalommal rendezte meg az igen látványos szekérfesztivált, amikor bemutatja a szekéren Krisna isten egyik változatát, Dzsagannáth-ot.²⁶

Vaisnava felsőoktatás

A Közösség 1998-ban alapította meg a Bhaktivédánta Kulturális és Tudományos Intézet Alapítványt Budapesten. Az Alapítvány a hindu vaisnava²⁷ filozófia oktatási intézményeként annak széleskörű megismertetését, illetve a vaisnava filozófia szakembereinek képzését és továbbképzését jelölte meg céljául.

Az MKTHK 2001-ben hozta létre a Bhaktivédánta Hittudományi Főiskolát, amelynek vaisnava teológus szakja 2003-ban nyert akkreditációt. A Főiskola 2004 szeptemberétől államilag elismert felsőfokú oktatási intézményként oktatja a hinduizmus vaisnava ágának filozófiáját, kultúráját. A 2009/2010-es tanévben pedig elindult a szintén akkreditált vaisnava jogálmester BA képzés. A Bhaktivédánta Hittudományi Főiskola elsőként a hinduizmus világvalóságát önállóan képviselő felsőfokú teológiai intézmény Magyarországon, illetve Európában, amely 2005 júniusában adta ki az első, államilag elismert diplomákat.

Nandafalva

Nandafalva 1979-ben alakult 40 hektáron Balástya közelében, nem messze Ópusztaszer-től. Kezdetben a ma jóga kolostorként működő épületben gyakorolta lelki életét a közösség; a tanya egyik szobáját rendezték be kápolnáknak. A rendszerváltást követően újabb családok költöztek a lelki oázist jelentő alföldi tanyavilágba. A hagyományos hindu és magyar elemeket ötvöző új templom 2000-ben épült. A közösség a Hindu Vaisnava Egyház és a Magyar Vaisnava Hindu Egyesület közhasznú szervezet keretein belül folytatja tevékenységét. 2008-ban 650 érdeklődő jelenlétében nyitották meg a szentélyparkot. Vallási összejöveteleket tartanak, hétvégeken jóga tanfolyamokat, főzőtanfolyamokat rendeznek és táncoktatás is folyik, valamint működik a hindu templom is.²⁸

Önálló hindu templom

Az OM Visva Guru Díp Hindu Mandir, a Maháprabhudzsí, az egyetemes guru hindu vallási közösség és szellemi iskola hindu temploma Budapest IX. kerületében található.²⁹

A Tan Kapuja főiskola

A buddhista főiskola nem kötődik szorosan a mai Indiához. A buddhizmus Indiában keletkezett, de az első évezred vége felé már nagyrészt kiszorult onnan és világvallássá vált. Ezért – a jelen írás szűk keretei között – nem kerül sor a főiskola részletes ismertetésére, csupán a legfontosabb néhány adatot említem. 1991-ben alapították, alap- és mesterképzést kínál, eddig több mint kétszázan szereztek a főiskolán diplomát. Magasan képzett nyelvészek és egyéb tudósok oktatnak számos szakágban.³⁰

A Bhárata Kultúrtér

Budapesten, 2012 elején nyitották meg az indiai nagykövet és egy krisnás szerzetes jelenlétében ezt a magát „ásramnak”, remetelaknak nevezett intézményt, amelynek célja

a szellemi és lelki gyarapodás, a megbékélés, elmélyülés biztosítása a jóga, a tánc segítségével azoknak, akik odalátogatnak. Tanító, guru nélkül nincs áram, így ennek a szervezetnek is van egy olyan mestere, aki eddig száznál is több áramot hozott létre a világon. Az áramok célja, hogy lakóit a lelki ösvényen kivezesse az anyagi lét sűrűjéből. Mindezen lelki célok mellett a budapesti intézmény éttermet tart fenn és üzleti tevékenységet is folytat.

(Indiai hatás az oktatásban) Magyarországon két oktatási intézmény működik indiai ihletés alapján. Az egyik a pécsi **Gandhi Közalapítványi Gimnázium és Kollégium, Magyarország és egyben Európa első roma nemzetiségi, érettségit adó intézménye**, melyet a Gandhi Alapítvány 1994-ben hozott létre. A ma már sikeres intézményben 340 férőhelyes kollégium van, amely kiegészül könyvtárral, olvasóteremmel, számítógépekkel, 10 tanteremmel, 6 csoportszobával, egy kézműves teremmel, 3 közösségi helyiséggel és egy sportsarnokkal. A jól felszerelt, kényelmes, igényesen kialakított 3–4 ágyas kollégiumi szobákba a dél-dunántúli régióból, esetenként azon túlról érkeznek gyerekek. A képzés befejezésekor a tanulók érettségi vizsgát tesznek, ezt követően felsőfokú oktatási intézményekbe, illetve felsőfokú szakképzésre jelentkezhetnek. Tanulmányaik során a diákok angol, német, valamint beás és lovári nyelvekkel ismerkedhetnek meg, s ezekből 4 év alatt nyelvvizsgát tehetnek.³¹ Ennek az iskolának nincs vallási kötődése Indiához, hanem M. K. Gandhi példáján, aki a legjobban elnyomott indiai néprétegek felemelésén munkálkodott, itt is a leghátrányosabb helyzetű magyarországi lakosoknak, a cigányságnak kíván segíteni világi iskolai keretek között.

A másik iskola is indiai ihletésű, de buddhisták, a Dzsaj Bhím Triratna Buddhista Közösség tartja fenn, ez a **Dr. Ámbédkar Gimnázium, Szakképző Iskola, Speciális Szakiskola és Általános Iskola**, amelynek székhelye Sáta, de Sajókaza néven lett ismertebb. Tíz helyen tart fenn különböző típusú iskolákat, főként Borsod megyében a legelmaradottabb cigány közösségek számára. 2007-ben alapította Derdák Tibor szociológus és Orsós János pedagógus a Dzsaj Bhím Buddhista Közösség támogatásával. E közösség úgynevezett második esély-iskolákat működtet borsodi kisfalvakban, egyebek között Sajókázán, Hegymegen, Sátán. A Dr. Ámbédkar iskola azzal a misszióval tevékenykedik, hogy érettségit adjon azoknak a reménytelenségben élő romáknak, akiknek esélyük sincs középiskolai oktatásban részt venni. és már több évfolyama végzett sikerrel. Zömében általános iskolákat és szakiskolákat tart fenn, de van két gimnáziuma is. A megnevezésben szereplő név és a buddhista kapcsolat némi magyarázatra szorul. Dr. Bhímraó Rámdzsi Ámbédkar³² volt az első érinthetetlen indiai, aki egyetemi diplomát és tudományos fokozatot szerzett Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban, és ő volt a független India alkotmányának egyik fő szövegezője, egyetemi tanár, majd az első független indiai kormány igazságügy-minisztere. Ő volt az, aki sorstársainak, az indiai lakosság mintegy 17-20%-át kitevő érinthetetleneknek azt javasolta, hogy a hindu kasztrendszer elnyomásától úgy szabadulhatnak meg, ha áttérnek a buddhizmusra, amely nem ismeri el a kasztrendszert. Ő volt az is, aki Gandhival szemben – aki az érinthetetleneket isten gyermekeinek nevezte – kijelentette, hogy azok egyszerűen csak dalitok, azaz elnyomottak. Az Ámbédkar névvel fémjelzett buddhista közösség a Gandhi Gimnáziumhoz hasonlóan nem valamiféle indiai vallást képvisel, hanem egy társadalmi eszmét, a rendkívül hátrányos helyzetűek felemelését célozza. Nem véletlen tehát, hogy itt a leginkább elmaradott és mélyszegénységben élő falvakban

kínál ez az oktatási intézmény képzést és általa kitörési lehetőséget a cigányoknak³³. És talán az se véletlen, hogy időnként támadások érik³⁴ (egyebek között jobbikos képviselők részéről is), mert vélhetően nem éri el a közoktatás színvonalát az a képzés, amit ezek az iskolák szerény eszközeikkel nyújtani tudnak. Ugyanakkor a buddhista közösség eddig mintegy egymilliárd forintnak megfelelő támogatást biztosított az iskolának. Mára már különféle pályázatok (pl. TAMOP) révén jut fejlesztési forrásokhoz.

(Indiai művészet)

Tánc

A magyar közönség mindig nagy érdeklődéssel töltötte meg a színháztermeket, valahányszor indiai művészeti együttesek érkeztek vendégszereplésre. Gyakorlatilag mind a négy klasszikus indiai táncot többször bemutatták kitűnő együttesek és olykor különleges csoportok is jöttek, még a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején, egyebek között a cshau maszkos tánc képviselői, és most, 2013-ban ismét itt járt egy ilyen együttes, a szentendrei skanzenben léptek fel. A varázslatos kosztümök, kifejező smink, ékszeres, a különleges (legalább 108 féle) kézmozdulat, a dinamikus lábmunka és a táncban elmesélt történetek-érzelmei a nézőkre nagy hatást gyakorolnak. A táncokat zömmel táncosnők adják elő és a műsorszámok alapvetően szólótáncból állnak. Az idők folyamán akadtak fiatal magyar nők, akik elhatározták, hogy elsajátítják egyik-másik irányzatot, elmentek Indiába, és alávetették magukat a kemény gyakorlásnak egy-egy mester irányítása alatt. Figyelemre méltó néhány magyar művésznő, akik mára világhírók indiai táncosok lettek.

A **Sivasakti Kalánanda**³⁵ **Táncszínházat** 1997-ben Somi Panni alapította, de ő maga már 1991 óta tanított indiai táncot. Somi Panni az ELTE-n indológia szakot végzett, majd kiment Chennaiba (Madrász), ahol a világ legelismertebb táncakadémiáján tanulta a klasszikus *bhárata natjam* táncstílust, majd három esztendő után még évekig visszajárt India különböző neves iskoláiba táncstudása tökéletesítése céljából. Kiváló táncosként vonzotta a magyar lányokat, akiket megtanított erre a műfajra, majd létrehozta táncszínházát, ami azért is különleges, mert a hagyományos formát, az egyetlen táncosnőt szerepeltető műfajt termékenyen továbbfejlesztette úgy, hogy egyszerre több táncost foglalkoztat történetek előadására, és ebben közelített az európai balett műfajához. Nemzetközi elismertségre tett szert, és együttese ma állandó kilenc taggal rendelkezik.

*Bittner Minaksi Dóra*³⁶ tanulta 1997 óta a *bhárata natjamot*, először Budapesten, majd Dél-Indiában, és nagy sikerű indiai bemutatkozása után kapta a „Halszemű” istennő, Siva isten hitvesének indiai nevét. Bittner Dóra azóta járja a világot és kreatívan – Somi Pannihoz hasonlóan – továbbfejlesztette ezt klasszikus indiai táncot, valamint 2008-ban elkészítette Magyarországon az első *bhárata natjam* táncfilmet Jantra címmel.

*Gulyás Ildikó*³⁷ is négy éven át tanulta Dél-Indiában a klasszikus táncot, a *bhárata natjamot*. Gulyás Ildikó Budapesten tanítja ezt a táncműfajt.

*Mladonyicky Edit Aditi*³⁸ Indiában azt az ugyancsak klasszikus *odisszi* táncot tanulta meg, amelyet eredetileg a magyar származású régész-indológus, Fábri Károly³⁹ rekonstruált. 2003 óta tart táncanfolyamokat és világhíró művész lett.

A teljesség igénye nélkül említendő *Béky Magdolna*, aki a rendkívül erőteljes, és általában férfiak által táncolt keralai műfajt, a *kathakalit* sajátította el és mutatja be Magyarországon. *Séra Zsuzsanna* a negyedik klasszikus indiai táncot, a *kucsipudit*

tanulta meg Indiában és ebben a műfajban tart bemutatókat. Ezzel gyakorlatilag mind a négy irányzatnak vannak Indiában tanult és kiválóan képzett reprezentánsai.

Az indiai tánc, tekintet nélkül arra, hogy melyik irányzatról van szó, *minden esetben* indiai mitológiai történeteket mesél el, és ezek a történetek kivétel nélkül a hinduizmus hagyományait, szellemiségét és értékrendjét közvetítik a nézőnek, közvetkezésképpen vallásosak. Annál is inkább, mert a táncok tekintélyes része eredetileg templomi tánc volt és bizonyos régióktól eltekintve nem a világi közönség szórakoztatását célozta. A magyar néző azonban nem ismeri ezt a vallási hagyományt, számára talán csak szép látványosság az indiai tánc, lényegét tekintve azonban a test mozgásának segítségével vallásos üzenetet közvetít.

Indiai zene

Az indiai zene magyarországi bemutatása és elterjesztése *Kozma András* nevéhez fűződik, aki 1980-tól tanult Indiában egyebek között olyan világhírű szitár mesterektől, mint a néhai Ravi Shankar. Kozma már korábban is tanulta az indiai zenét, és 1976-ban megalapította a máig létező *Kalkutta Triót*. Fáradhatatlan koncertező művész, a világ élvonalában játssza az indiai klasszikus zenét, több mint 3000 koncertet adott kiemelkedő muzikusok társaságában. A Magyar Rádióban előadás-sorozatot tartott az indiai zenéről, amelynek legavatottabb magyarországi képviselője. Mellette sokan tanultak meg játszani különböző indiai hangszereken és rendszeresen lépnek fel itthon és külföldön. Napjainkban már nem számít különlegességnek, hanem a magyar zenei élet része lett Kozma András és együttesének, illetve más, indiai zenét játszó magyar művészeknek a rendszeres fellépése.

(*Összefoglalás helyett*) Ebben a rövid írásban nem esett szó az indiai konyha elterjedéséről, a hennafestésről, a különféle Ázsia-boltok indiai kínálatáról és sok minden egyébről se, ami negyed százada még nem volt jelen a magyar kulturális és üzleti kínálatban. A folyamat, amit ez a tanulmány bizonyos csomópontokkal kívánt felvázolni, nem csupán az általános globalizálódás része, hanem az indiai nagyhatalmi törekvések szellemi exportjának megnyilvánulása is. Örömteli dolog látni a kulturális élet mind színesebbé, változatosabbá válását, ahogy számunkra kinyílt a világ. Mégis, ez a gazdagodás felvet bizonyos kérdéseket. Egyebek között a tájékozatlanságát is, hogy amikor megtelik egy terem nézőkkel, akik megcsodálnak egy indiai táncbemutatót, vajon mit értenek meg abból, amit a kétségtelenül esztétikus és egzotikus előadás közölni kíván. Hasonlóképpen kérdéses, hogy akik rendszeresen jógáznak, mert azzal számottevően javítják fizikai és mentális állapotukat, vajon tisztában vannak-e a jóga filozófiai háttérével, azzal, ami homlokegyenest szemben áll mindazzal, amit az európai kultúra értékrendjének és gondolatiségének ismerünk és fogadunk el, mint mindennapi életünk keretét. Vélhetően, ahogy a neves indológus, Wendy Doniger amerikai tapasztalatai alapján összegzi, ez a hagyomány olyan pszicho-fizikai gyakorlatokat kínál és az időnként idelátogató jógamesterek személyében olyan karizmatikus figurákat jelent meg, amelyek nincsenek jelen a megszokott európai vallásokban.⁴⁰ Feltételezhetően az indiai kultúra, a meditációs gyakorlatok spiritualitása is nagy hatással van mindazokra, akik éppen a lelkeséget keresik és eddig a saját kultúrájukban nem, vagy nem kielégítően találták meg. Az is kérdés, hogy akik elmennek egy természetgyógyászhoz és alávetik magukat valamiféle ájurvédikus kezelésnek, masszázsnak, mennyire hagynak fel azzal, hogy valós fizikai panaszaiikkal akár csak a családorvosukhoz forduljanak. És alapvetően

ott az a kérdés is, hogy vajon a hivatalos Indiának mi a célja azzal, hogy támogat mindent, ami az indiai kultúra és ezen belül az értékrend világméretű elterjesztését szolgálja. A varázslatos tánc, zene, masszázs, jóga és a hivatalos India alkotmánya maga is elfedi azt az indiai valóságot, hogy a világ második legnépesebb országában százmilliók a nyomorszint alatt élnek, akiket egyebek között a hivatalosan nem létező, de annál erőteljesebb kasztrendszer szorít a magasabb kasztbeliek társadalma alá. Arról se hall a magyar közönség, hogy a muszlim népességet⁴¹ hátrányosan megkülönböztetik és zaklatják, időnként valóságos népiirtást hajtanak végre közöttük és idegennek tekintik őket Indián belül, hogy a keresztényeket brutálisan üldözik és ők nem ritkán gyilkosság áldozataivá is válnak. A nukleáris hatalom, a gyorsan fejlődő gazdaság, a siker hangsúlyozása mellett nem esik szó az indiai erőszakról, a környezet pusztításáról, a mintegy 70 milliós törzsi népesség életvitelét biztosító területek kisajátításáról, és főleg arról nem, hogy a hindu India milyen mértékben törekszik azonosítani a nemzetet a vallással. Ez azonban egy másik tanulmány tárgya lesz.

JEGYZETEK

- * A cikk megjelenése az Európai Unió támogatásával, a TÁMOP 4.2.1. B-11/2/KMR-2011-0002 sz. (A tudományos kutatások kibontakoztatása a PPKE-n c.) projekt keretében valósult meg.
- Mіндеzen adatok tételes felsorolása, illetve a sokoldalú kapcsolatok szöveges ismertetése megtalálható: *Indo-Hungarian Ties. A Journey in Time*. Published by Embassy of India, March, 2013. Kétnyelvű kiadvány. 396. o. Illetve további adatok található a budapesti Indiai Nagykövetség honlapján.
  - [*Szerkesztői megjegyzés* – Bár többen szorgalmazták az ejtés szerinti írást: hindí, mi maradtunk az akadémiai helyesírás jelenlegi ajánlásánál. Ugyanígy Gandhi (ejtsd: Gándhí) és Tagore (ejtsd: Tagór) nevének írásában is ezt követtük. Az egyéb „angolosan” is írható szavak esetében a szerző a kiejtés szerinti átírást használta: pl. Bhaktivedánta / Bhaktivedanta.]
  - Patandzsali: *Az igázás szövéneke*. Fordította és magyarázatokkal ellátta: Farkas Attila Márton és Tenigl-Takács László. A Tan Kapuja, Budapest, 1994.
  - Angolos átírás, ahogy ő maga használta.
  - Stádium, Budapest, 1942.
  - Vígh Béla: *A jóga Magyarországon*. In: *India magyar szemmel*. Indiai Nagykövetség, Budapest, 1987, 49–52.
  - <http://www.yoga.hu/magyar-joga-tarsasag-tortenete.php> Letöltés: 2013.06.17.
  - http://www.sivananda.hu/sivananda_jogakozpont_budapest.php Letöltés: 2013.06.14.
  - Eredeti jelentése: remetelak.
  - A 404 oldal terjedelmű mű ajánló szövege a Sivananda Jógaközösség honlapján a következő: „Az író számos rejtelmet tár fel előttünk művében: a világegyetem eredetét és működését, az élet és a tudatosság fejlődését, a természet és az emberiség kapcsolatát, az emberi élet természetét és célját, a boldogsághoz vezető utat, s mindezt úgy, hogy számításba veszi az ősi védikus és görög bölcsességeket és a modern tudomány felfedezéseit.”
  - <http://www.astanga.hu/Site/Kezdolap.html> Letöltés: 2013.06.14.
  - <http://www.mandalajoga.hu/tanfolyamokrol.htm> Letöltés: 2013.06.15.
  - A szó jelentése ebben az összefüggésben: „az elme térképe”.
  - http://www.satyananda.hu/joga_kapcsolat.html Letöltés: 2013.06.17.
  - <http://amritajoga.hu/> Letöltés: 2013.06.15.
  - A dél-indiai B.K.S. Iyengar által kifejlesztett, „kutatásokon alapuló” irányzat, amely mindenki számára érthető és hozzáférhető.
  - http://www.kundaliniyogabudapest.com/classes_hu.html#bookmark1 Letöltés: 2013.06.15.
  - Akár annyi is, mint egy szerényebb egyetemi szakon a féléves tandíj.
  - Sankara (1996): *A brahma-szútra magyarázata*. Ford. és a jegyzeteket írta: Ruzsa Ferenc. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
  - Sankara (1996): *A védánta filozófiája*. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, Budapest.
  - Duka Tivadar: *Az orvosi tudomány állása Kelet-Indiában*. *Orvosi Hetilap*, 1961. 18. sz. 353–358.
  - Létezik egy harmadik is. A Szusruta-szöveg szerkesztését és rendezését vélhetően Nágárdzsunának

- tulajdonítják. A gyűjtemény mintegy 700 gyógynövényt ír le. Maga Nágárdzsuna a Kr. u. 150–250 közötti időszakban élhetett, ájurvédikus orvos és buddhista filozófus volt, egy külön buddhista irányzat megreformátora.
- 22 Feljegyzések szerint a korai időszakban bontoltak is, de részben téves módszerrel, részben bizonyos szokások és hagyományok miatt ezzel a gyakorlattal később felhagytak.
- 23 www.garuda.hu, www.ayurveda.hu, www.ayurvedacoordination.eu Letöltés: 2013.06.16.
- 24 <http://www.calendula.hu/Rolunk/Bemutakozas/BEMUTAKOZAS> Letöltés: 2013.06.16.
- 25 <http://krisna.hu/> Letöltés: 2013.07.1.
- 26 A hatalmas indiai kocsi-fesztivált hagyományosan a kelet-indiai Puriban tartják meg, amikor Visnu isten felöltötött szobrát szekerekre téve körbeviszik.
- 27 A mai hinduizmus két fő ága: Visnu követői, a vaisnavák és Siva követői, a saivák. Magyarországon az előbbi van jelen.
- 28 <http://nandafalva.hu/bevezeto.htm> Letöltés: 2013.06.15.
- 29 <http://www.mandir.hu/> Letöltés: 2013.06.15.
- 30 <http://www.tkbf.hu/> Letöltés: 2013.06.15.
- 31 <http://gandhi.dravanet.hu/> Letöltés: 2013.06.16.
- 32 1891–1956.
- 33 <http://www.kir.hu/intezmeny/intreszl.asp?om10kod=201035> Letöltés: 2013.06.16.
- 34 http://nol.hu/lap/mo/20111213-miert_zaklatjak_a_dr_ambekar_iskolat_ Letöltés: 2013.06.16.
- 35 A művészetek szent helye.
- 36 <http://www.bharatanatyam.info.hu/bittner-meenakshi-dora.php> Letöltés: 2013.07.02.
- 37 <http://www.nadantam.hu> Letöltés: 2013.07.02.
- 38 <http://indiaitanc.lap.hu/> Letöltés: 2013.06.16. A külön nem jelölt tancosokról ezen a honlapon található információ.
- 39 1899–1968.
- 40 Doniger, Wendy: *The Hindus*. Oxford University Press, London, New York stb. 2009, p. 651.
- 41 Az Economist 2013. áprilisi becslése szerint mintegy 177 millió embert, az indiai népesség mintegy 14,6%-át alkotják, de hivatalos adat nincs, India a 2011-es népszámlálás adatai között nem ismerteti a vallási összetételt.

